

УДК 64.011.8 (477.51) "1861"

*Тетяна Бородавко
(Чернігів)***ПРОВЕДЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ У
ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПРОТЯГОМ 1861 РОКУ**

На початок 60-х рр. XIX ст. Російська імперія знаходилася на межі тотальної всеохоплюючої кризи. Поразка у Кримській війні, дипломатична ізоляція, селянські хвилювання, економічна та фінансова кризи викликали загальне невдоволення і загрожували внутрішній стабільності держави. Необхідність реформ ставала все очевиднішою. Після тривалих дискусій та обговорень, з ініціативи самого царя Олександра II, розпочалося реформування основи економіки Російської імперії – сільського господарства.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав царський Маніфест, згідно з яким поміщицькі селяни отримали особисту свободу, юридичні та громадянські права, також було підписано "Положення про селян, які вийшли з поміщицької залежності" та низка інших законодавчих актів. Відразу ж після підписання актів зі столиці на місця вирушили представники уряду з примірниками всіх документів реформи. У Петербурзі і Москві основні законодавчі акти було проголошено протягом перших днів березня. До Чернігова документи були доставлені контр-адміралом І. С. Унковським. У четвер 9 березня об 11 год. в кафедральному соборі Маніфест був прочитаний прихожанам, а потім був оголошений декілька разів у центрі міста на Червоній площі. Протягом наступних кількох днів читання відбулися в усіх повітових церквах¹. Текст Маніфесту було опубліковано у губернській газеті – Чернігівських губернських відомостях у понеділок 13 березня².

Згідно "Положення" в Чернігові було створено Губернське Присутствіє з селянських справ, на яке покладалися організація проведення реформи, врегулювання взаємовідносин між селянами та поміщиками, вирішення спірних питань тощо. Урочисте відкриття Присутствія відбулося 16 березня 1861 р. о 7 год. вечора у будинку губернатора під головуванням губернатора С. П. Голіцина.

До його складу увійшли – губернський предводитель дворянства М. П. Бороздна, голова палати державного майна П. Л. Левдик, губернський прокурор А. С. Соколов, активні суспільні діячі Г. П. Галаган,

А. І. Лизогуб, П. А. Васильчиков та І. Г. Єсимонтовський. Секретарем Присутствія було призначено В. Д. Заїка. У засіданнях також могли брати участь повітові дворян і представники духівництва.

Присутствіє організувало розмноження і поширення серед селян і поміщиків тексту Маніфесту та основних законоположень. Через складну юридичну термінологію документів члени Присутствія змушені були роз'яснювати положення не лише селянам а й поміщикам. Часто у зв'язку з власним трактуванням реформи селяни відмовлялися виконувати панщину та інші повинності, вважаючи, що отримання довгоочікуваної волі звільнило їх від всіх зобов'язань перед поміщиком.

Не рідко для заспокоєння селянських мас і відновлення порядку поміщиками викликалися військові сили. Протягом квітня 1861 р. хвилювалися селяни Ніжинського повіту. У рапорті полковника Шульговського шефу корпусу жандармів В. А. Долгорукому зазначалося, що хвилювання розпочалися в с. Безуглівка Ніжинського повіту. Протягом кількох днів хвилювання охопили сусідні села Бакаївку, Дорогинку, Курилівку, Томашівку. Селяни вимагали обіцяної волі та землі. Сюда були викликані військові батальйони. За даними губернатора С. П. Голіцина, який прибув на місце, хвилювання охопили майже 3000 чоловік³.

В цьому ж місяці зафіксовані заворушення в Новгород- Сіверському повіті в с. Кренідовка та Кам'янецька Слобода поміщика Судіенко. Такі ж невдоволення виявили селяни Каменецької економії княгині Н. С. Голіциної. За даними контр-адмірала Унковського, у цьому повіті протягом місяця за допомогою 33-го козацького полку порядок був встановлений у 25 маєтках⁴.

Протягом лише одного місяця для встановлення спокою і порядку військові батальйони викликалися у 30 маєтків губернії⁵. Як зазначали С. П. Голіцин та І. С. Унковський, а також командири батальйонів, більшість заворушень були викликані невірним поясненням та розумінням основних пунктів Положень.

Така ситуація змусила Присутствіє вжити рішучих дій. Повітовим чиновникам і мировим посередникам вводилося в обов'язки детально роз'яснювати основні законодавчі акти, спонукати селян до виконання своїх обов'язків, які були визначені в них, і по можливості уникати застосування сили і військових загонів.

Чільне місце на початку реформи відводилося організації самоврядування сільських громад і територіальному поділу повітів на волості. Такий поділ на волості, на думку губернатора і членів

Присутствія, повинно було б заспокоїти селян, а також сприяло б поміщикам впроваджувати розпорядження адміністрації⁶.

Проблема створення волостей викликали різні оцінки і думки. Поміщики і державні органи, як правило, були зацікавлені у збереженні якнайбільших одиниць, що полегшувало управління ними. Селяни відстоювали позиції, щоб у волость входила найменша кількість населених пунктів. При цьому вони були зацікавлені, щоб кожне поселення мало статус адміністративної одиниці. Така позиція зрозуміла, оскільки стосунки між сусідніми поселеннями були вироблені з давніх давен. Низка господарських справ, як ремонт доріг, мостів, користування млинами чи водосховищами, ремонт громадських споруд та ін., вирішувалися в межах одного поселення, або кількох сусідніх. А створення нових волосних управлінь загрожувало зламати заведені порядки та традиції, до того ж існувала думка, що нова волосна адміністрація буде вирішувати справи лише того населеного пункту, де розміщувалася, а решта поселень залишилися б ні з чим. Тому дане питання жваво дискутувалося не лише в адміністративних колах, а і серед селян.

Згідно з законодавством волості створювалися з сільських громад, які знаходяться в одному повіті і по можливості суміжні. Кількість селян, які належали до однієї волості коливалася від трьохсот ревізьких душ чоловічої статі до двох тисяч. Відстань від центру волості до найдалшого населеного пункту не повинна була перебільшувати дванадцяти верств⁷.

Вже у травні в Присутствіе було подано проекти поділу на волості повітовими комісіями, розробленими предводителями дворянства з безпосередньою участю повітових поміщиків. 22 травня на засіданні Присутствія розглядалося питання поділу чернігівського і остерського повітів. Передбачалося поділити Чернігівський повіт на 18 волостей, а остерський – на 7. Але Г. П. Галаган і С. П. Голіцин виступили проти надмірного дроблення існуючих адміністративних одиниць. Новозибківський предводитель дворянства клопотався від імені селян та поміщиків про можливе об'єднання турстенської з ківаєвською та білоколодезькою волостями. Це клопотання не було підтримано Присутствіем через “незавершеність нового територіально-адміністративного поділу”. Пропонувалося повернутися до розгляду цієї справи після затвердження кордонів волостей⁸. Такі клопотання не були рідкістю. Ця проблема не сходила з порядку денного тривалий час.

Лише у кінці літа все ж було затверджено представлені проекти поділу повітів на волості. Чернігівська Губернія поділялася на 187

волостей, які управлялися волосними управліннями. Кожне волосне управління складалося з волосного сходу, волосного правління та волосного суду. До їх складу входили службові особи, а також виборні від кожних десяти дворів. Волосні управління були підпорядковані мировим посередникам. Фактично вперше селяни отримали реальний шанс впливати на вирішення власних справ. Мировий посередник М. Волк-Карачаєвський згадував, що вибори до волосних установ пройшли повсемісно і швидко за активної участі селян⁹.

Члени Присутствія керували проведенням реформи з губернського центру, безпосереднє втілення реформи в кожному населеному пункті покладалося на мирових посередників. Згідно “Положення про губернські та повітові з селянських питань установ” мировими посередниками могли стати місцеві родові дворяни, які володіли не менше ніж 500 десятинами землі, або 250 десятинами, для тих хто закінчив вищі учбові заклади. Цей майновий ценз враховував всю землю поміщика у повіті, у разі нестачі і в інших повітах, також дозволялося включати землі дружини чи батьків. Кожен мировий посередник мав очолити мирову дільницю, в межах якої виконував свої обов’язки. Списки кандидатів на ці посади по кожному повіту складав предводитель дворянства. На засіданні повітового дворянського з’їзду ці списки обговорювалися, після чого їх подавали губернатору, а той в свою чергу подавав їх на затвердження до Сенату¹⁰.

Всього у 44-х губерніях Російської імперії було призначено майже 1700 посередників. Середній вік посередників складав 37 років, майже половина мали вищу освіту¹¹. В Чернігівській губернії списки кандидатів були складені в середині літа. На тридцять третьому засіданні Присутствія від 12 серпня було затверджено 55 мирових дільниць, відповідно 55 мирових посередників.

Діяльність мирових посередників вимагала досить великих зусиль. Щодня у справах доводилося проїжджати велику кількість верств, до того ж на місцях вони стикалися з одного боку з селянами, більшість з яких прагнули отримати землю без викупу чи ухилитися від виконання обов’язків, з іншого боку з поміщиками, які будь-що намагалися зберегти свої інтереси. У таких обставинах конфліктних ситуацій було не уникнути.

Усі спірні питання, непорозуміння та скарги, які виникали у зв’язку з новими земельними відносинами, скарги селян на дії мирових посередників та волосні правління, справи, які не змогли вирішити мирові посередники власними силами тощо мали вирішуватися на Повітових мирових з’їздах. Дія мирового з’їзду обмежувалася межами повіту, хоча за певних умов дозволялося об’єднувати кілька з’їздів.

Статус з'їздів для Чернігівської губернії розробив губернський предводитель дворянства Н. П. Бороздна. Після обговорення Присутствіє вирішило проводити повітові мирові з'їзди у кожному повіті. Тривалість з'їзду повинна залежати від кількості справ, а місцем проведення – населений пункт, де була найбільша кількість скарг. Через велику кількість справ об'єднання кількох повітів в один мировий з'їзд було б недоречним. Лише остерський повіт було об'єднано з козелецьким для розгляду справ. Крім мирових посередників і предводителів дворянства у засіданнях могли брати участь призначені урядом представники. Таких у губернії було чотири, кожен з яких був прикріплений до певних повітів. Н. Ф. Луганов закріплювався за мглинським, суражським, новозибківським, А. В. Маркович – за стародубським, новгородсіверським, глухівським, А. М. Лазаревський за кролевецьким, конотопським, сосницьким, борзенським, П. Г. Барсук – городнянським, чернігівським, козелецько-остерським повітами¹².

Таким чином, на початок осені у Присутствіє було остаточно визначено склад мирових посередників, визначено статус і структуру повітових мирових з'їздів, і мирові посередники могли приступати до виконання своїх обов'язків.

Найпершим обов'язком мирових посередників було укладання уставних грамот, які були основним документом, які офіційно визначали земельні відносини між селянами та поміщиком. Уставну грамоту мав заповнювати мировий посередник, зазначаючи кількість помісних селян, місце їх проживання, земельні користування. Обов'язково фіксувалися зміни у землекористуванні, збільшення чи зменшення шляхом прирізки чи відрізки землі згідно статей Положення. Фіксувалися кількість землі, що передавалася селянам у вічне користування, площі сінокосів та водопоїв, повинності і оброк¹³.

В Губернських відомостях від 5 червня було опубліковано оголошення: “В повітових казначействах розпочинається продаж бланків уставних грамот та додатків до них, ціна кожного аркушу 3 коп.”¹⁴. У кінці літа – на початку осені мирові посередники розпочали роботу по укладанню уставних грамот. Ця робота була досить клопіткою та тривалою. Саме на мирового посередника покладалися обов'язки перевірки даних щодо кількості землі, занесення всіх даних до грамот та додатків, часто саме вони виступали посередниками між селянами та їх колишніми господарями, вирішуючи спірні моменти.

Типовою є справа, пов'язана з володіннями капітан-лейтенанта Платона Шрамченка у селі Смолянка. Після його смерті село було

поділено між нащадками на вісім частин. Згідно Положення мировий посередник мав скласти уставну грамоту на кожну частину. Сім селян після прочитання уставної грамоти відмовилися підписувати її, оскільки від 28 десятин, якими вони користувалися, було відрізано четверту частину угідь¹⁵. За їх прикладом відмовилися підписувати грамоти 52 селянина, в користування яких згідно грамотою було відведено 208 дес. 600 саж., що на 96 дес. 1800 саж. було менше від попереднього наділу. На загальному сході мировий посередник В. Я. Макаров намагався переконати селян, врешті був змушений звернутися до Ніжинського Мирового з'їзду для затвердження грамот без підпису селян. Після затвердження грамоти з'їздом посередник оголосив рішення селянам на загальних зборах, але лише після арешту трьох активістів і детального роз'яснення мировим посередником грамоти селяни погодилися виконувати рішення¹⁶. Таких випадків було чимало, і мирові посередники змушені були застосовувати таланти дипломатички та ораторства.

Слід врахувати і те, що не всі посередники чесно виконували свої обов'язки, з ряду причин дані, які заносилися до уставних грамот, були неточними. Після перевірки уставних грамот, яка розпочалася в губернії вже в кінці 1862 р., було виявлено чимало неточностей та розбіжностей між даними грамот та реальністю. З 210 грамот Ніжинського та Конотопського повітів, які були складені протягом 1861-1862 рр., після перевірки у 15 виявилися розбіжності. Це призвело в загальному до зменшення селянських наділів майже на 225десятин¹⁷.

Проте діяльність мирових посередників не слід недооцінювати. Адже саме на них протягом перших років реформи покладалися обов'язки проведення змін. Багато в чому їх діяльність трималася на ентузіазмі і власній ініціативі. Мировий посередник став тією ланкою, яка з'єднувала селян з державою та реформою.

Важливою проблемою у процесі звільнення селян було визначення повинностей на користь поміщиків після переведення на викуп землі. Справа у тім, що землевласники втрачали дармову робочу силу, ведення господарства у маєтках змушені були пристосовуватися до нових ринкових відносин, які інтенсивно почали зароджуватися після реформи. Зрозуміло, що поміщики не мали змоги оплачувати працю селян. Потрібен був час для переходу до нових форм господарювання. Через це одним з першочергових завдань став розгляд питання щодо повинностей селян на користь поміщиків. На порядок денний ця проблема була поставлена у губернському Присутствію влітку.

За Малоросійським положенням (ст.193) у Чернігівській губернії відробіткова повинність за одну десятину земельного наділу визначалася такою кількістю робочих днів: у 1-й місцевості – 21 день, у 2-й – 14 днів, у 3-й – 12. Губернське присутствіє повинно було визначити лише їх розподіл на літні і зимові місяці. П. А. Васильчиков на засіданні Присутствія від 2 серпня у зв'язку з тим, що польові роботи в губернії розпочинаються в різний час запропонував строки початку землеробських робіт літнього півріччя визначити з 1 квітня для конотопського, борзенського, ніжинського, козелецького і остерського повітів; з 10 квітня – для чернігівського, городнянського, сосницького, кролевецького, глухівського та новгородсіверського; а з 15 квітня – для новозибківського і стародубського; 13 квітня – для мглинського та суражського повітів¹⁸. Ці терміни були внесені в урочне положення, яким мали керуватися поміщики. Починаючи з вказаних дат селяни мали відробляти встановлену кількість робочих днів на користь поміщика.

Губернію було поділено на своєрідні зони, або пояси. При цьому на кожну зону було призначено голову, котрий знав ґрунтові і кліматичні умови місцевості. П. А. Васильчиков очолював комісію, що опікувалася північними повітами, І. Є. Єсимонтовський – комісію південних повітів, А. І. Лизогуб – центральні¹⁹. До цих комісій направлялися скарги і пропозиції стосовно кількості і ціни панщинних днів. В умовах складання ринкових відносин панщинні дні мали бути оцінені, внаслідок чого поміщики отримали можливість за згодою сторін замість панщини отримувати від селян гроші.

Предводителі дворянства наполягали, щоб денні заробітки відповідали в середньому 25 коп. П. А. Васильчиков внаслідок аналізу даних, які він отримав від предводителів дворянства і поміщиків, намагався переконати присутніх, що такий ціновий рівень не відповідає реальному стану. На Чернігівщині з перевагою натуральних повинностей, панщини об'єктивно ціна робочого дня не могла бути чітко окресленою. Визначаючи ціну робочого дня, слід враховувати нові економічні і соціальні умови, які склалися в державі. В результаті тривалих дискусій присутні погодилися з доказами П. А. Васильчикова. Повіти були розподілені на чотири зони. До першої увійшли: остерський, козелецький, ніжинський, борзенський та конотопський повіти. Для цієї групи оцінка робочого дня була для літнього півріччя в середньому 40 коп., для зимового – 17 коп. Друга група складалася з глухівського, кролевецького, новгородсіверського, сосницького, чернігівського, городнянського повітів. Середня

ціна літнього робочого дня складала 35 коп., а зимового – 20 коп. Для повітів стародубського та новозибківського вартість робочого дня була влітку – 40 коп., взимку – 20 коп. Така ж ціна встановлювалася і для четвертої групи повітів, куди увійшли суражський та мглинський²⁰. Проте, як засвідчить подальше проведення реформи, поміщики губернії не поспішали переводити селян на грошові повинності. Фактично у Чернігівській губернії відробіткова рента залишилася основною формою селянських повинностей.

Таким чином, вже протягом перших місяців проведення селянської реформи до неї долучилися всі суспільні верстви населення. Нові адміністративні одиниці Присутствія, мирові посередники, повітові з'їзди, волосні адміністрації мали розв'язувати низку першочергових питань і проблем, що стосувалися селянської реформи, намагалися якнайшвидше і найефективніше проводити реформу в губернії. Досить часто ентузіазм і відданість справі, у яку вірили, допомагали досить якісно впроваджувати реформу на місцях. Незважаючи на внутрішні інтриги, бюрократію і погані комунікації і зв'язок з повітами, члени Присутствія підготували ту першочергову базу, на якій і здійснювалася реформа в подальші роки.

Annotation

This article is devoted to research of peculiarity of leading the peasant's reform in Chernigiv province in she 1861 year.

Анотація

Дана розвідка присвячена розгляду особливостей проведення селянської реформи в Чернігівській губернії в 1861 р.

¹ Дорошенко П. Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянская реформа в Черниговской губернии // Труды Черниговской губернской Архивной комиссии. – Ч. 1911. – Вып. 9: Материалы по освобождению крестьян / Под ред. В. А. Модзольского. – С. 45.

² Черниговские Губернские Ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – 13 марта (№ 11). – С. 61.

³ Державний архів у Чернігівській області (далі – ДАЧО). – Ф. 127, оп.50, стр. 943. арк. 43. 48.

⁴ Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права / Отв. ред. Н. Дружинина. – М., 1949. – Ч. 1. – С. 250-252.

⁵ Крестьянское движение в России в 1857-1861 гг.: Сборник документов / Под ред. Б. Окуня. – М., 1963. – С. 504-512.

- ⁶ Черниговские Губернские Ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – 24 апреля. – С. 61.
- ⁷ Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. XXXVI, изд. 1863 года, № 36657. – С. 345-350.
- ⁸ Василенко Н. Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. (К 40-летию со дня освобождения крестьян) // Киевская старина. – 1901. – Апрель. – С. 99-103.
- ⁹ Волк-Карачаевский Н. Сорок лет назад. (Из воспоминаний посредника первого призыва) // Киевская старина. – 1901. – Апрель. – С. 106.
- ¹⁰ Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. XXXVI, изд. 1863 года, № 36660.
- ¹¹ Устояльцева Н. Ф. Институт мировых посредников в крестьянской реформе / Великие реформы в России 1856-1874 гг. / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа. – М.: Из-во МГУ, 1992. – С. 175.
- ¹² Черниговские Губернские Ведомости. Неофициальная часть. – 1861. – 17 апреля (№ 16). – С. 63; 24 апреля (№ 21). – С. 72.; 26 июня (№ 26). – С. 75.
- ¹³ ДАЧО. – Ф. 143, оп. 1, спр. 6, арк. 1, 2.
- ¹⁴ Черниговские Губернские Ведомости. Неофициальная часть. – 1861. – 5 июня (№ 23). – С. 143.
- ¹⁵ ДАЧО. – Ф. 143, оп. 1, спр. 136, арк. 3.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 144, арк. 13, 15.
- ¹⁷ Підраховано за матеріалами ДАЧО. – Ф. 143, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 2; Спр. 14, арк. 1, 2; Спр. 16, арк. 1, 2; Спр. 17, арк. 1, 2; Спр. 41, арк. 1, 2; Спр. 43, арк. 1, 2; Спр. 54, арк. 1, 2; Спр. 55, арк. 1, 2; Спр. 104, арк. 1, 2; Спр. 92, арк. 1, 2; Спр. 109, арк. 1, 2; Спр. 116, арк. 1, 2; Спр. 118, арк. 1, 2; Спр. 128, арк. 1, 2; Спр. 182, арк. 1, 2.
- ¹⁸ Василенко Н. Вказана праця. – С. 315.
- ¹⁹ Черниговские Губернские Ведомости. Неофициальная часть. – 1861. – 26 июня (№ 26). – С. 168.
- ²⁰ Василенко Н. Вказана праця. – С. 320-321.